CZU: 327(410:498)″19″ **https://doi.org/10.59295/sum4(194)2025_07**

RELAȚIILE POLITICO-DIPLOMATICE ROMÂNO-BRITANICE DE LA CONFERINȚA DE LA MÜNCHEN ȘI PÂNĂ LA IZBUCNIREA CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Mihai ȚURCANU,
Universitatea de Stat din Moldova

Studiul de față reprezintă rezultatul cercetării unor noi surse inedite din Arhivele Naționale Britanice, referitoare la relațiile româno-britanice din perioada premergătoare declanșării celui de-al Doilea Război Mondial. Aspectele acestor relații, la care se referă acest studiu, țin de: circumstanțele vizitei regelui Carol al II-lea din noiembrie 1938 în Anglia, impactul factorului economic asupra relațiilor anglo-române, atitudinea britanică față de revizionismul maghiar, poziția britanicilor față de atitudinea României în raport cu politica de neutralitate, modul în care relațiile româno-britanice au fost afectate de Pactul Ribbentrop-Molotov și intrarea U.R.S.S. în cel de-al Doilea Război Mondial.
Cuvinte-cheie*: diplomație, România, Anglia, al doilea Război mondial.*

ROMANIAN-BRITISH POLITICAL-DIPLOMATIC RELATIONS FROM THE MUNICH CONFERENCE UNTIL THE OUTBREAK OF THE SECOND WORLD WAR

This study represents the result of research on new, original sources from the British National Archives, regarding Romanian-British relations during the period preceding the outbreak of World War II. The aspects of these relations, to which this study refers, include: the circumstances of King Carol II's visit to England in November 1938, the impact of the economic factor on Anglo-Romanian relations, the British attitude towards Hungarian revisionism, the British position towards Romania's attitude regarding the policy of neutrality, the way Romanian-British relations were affected by the Ribbentrop-Molotov Pact and the USSR's entry into World War II.
Keywords: *diplomacy, România, England, World War 2.*

După Conferința de la München și în pregătire pentru vizita lui Carol la Londra din 13-18 noiembrie 1938, Legația britanică la București a făcut un efort de reevaluare a poziției României și a relațiilor româno-britanice. Părerea britanicilor ce lucrau la București era aceea că țara lor era singura în care conducerea României avea o „încredere neîntinată de suspiciunea motivelor ascunse” în situația în care, după ei, Franța își pierduse în întregime creditul la București; Rusia –„deși nu reprezenta un pericol imediat, era urâtă și temută”, Italia era considerată prea supusă Germaniei pentru a fi un prieten de încredere; în ceea ce privea relația României cu aliații săi, britanicii apreciau că Polonia s-a dovedit a fi un aliat complet lipsit de încredere, Cehoslovacia nu mai conta decât cel mult ca o posibilă piață pentru produsele României, iar Iugoslavia, prinsă între Germania și Italia, nu putea acționa independent. În ce-i privea pe nemți, englezii apreciau că puterea și dinamismul acestora inspira respect românilor care nu voiau să ajungă într-o situație de conflict cu ei, dar că, pe de altă parte, Bucureștiul era „emfatic” în manifestarea refuzului de a deveni parte a unui „bloc economic” german de la Marea Baltică la Marea Neagră, motiv pentru care România „se uită la noi – și doar la noi [la britanici] – pentru ajutorul de care are nevoie ca să scape de o asemenea soartă”. Sigur că aceste informații trebuie privite dintr-o perspectivă critică, având în vedere plasarea lor în contextul psihologic internațional definit de rezultatele Conferinței de la München și în primul rând de rolul britanicilor în atingerea respectivelor rezultate. Britanicii de la București mai arătau superiorilor lor că, chiar dacă importanța relațiilor româno-britanice nu era privită cu reciprocitate de guvernul de la Londra, aceasta trebuia să ia în calcul faptul că prietenia Turciei, pe care englezii puneau un preț mai mare, avea să-și piardă mult din valoarea ei dacă nemții ar fi ajuns să controleze industria românească de extracție a petrolului, coasta Mării Negre și Gurile Dunării. În acele condiții, poziția Legației britanice de la București

era aceea că venise timpul ca Londra să decidă dacă merita sau nu să încerce să prevină asemenea evoluții și că, dacă răspunsul la această întrebare ar fi fost pozitiv, trebuiau să fie abandonate „jumătățile de măsură", iar în locul lor trebuiau să urmeze „pași imediați și viguroși", printre care cei mai indicați ar fi fost încurajarea investițiilor de capital în România (inclusiv finanțarea proiectelor românești de infrastructură), precum și sporirea semnificativă a exporturilor și a importurilor în și din România. Acest din urmă deziderat, recunoștea legația britanică de la București, n-ar fi putut fi însă realizat decât copiind metoda germană, care presupunea înființarea unei corporații controlate de guvern și însărcinată cu achiziționarea planificată și organizată a produselor, iar apoi cu revânzarea surplusului cumpărat. Importurile românești din Anglia scăzuseră drastic ca urmare a scăderii vânzărilor în acea țară și a întăririi lirei britanice în raport cu leul. Legația britanică propunea ca relațiile comerciale să fie reanimate prin achiziționarea planificată a produselor românești într-o cantitate suficientă pentru a menține un constant excedent comercial în favoarea României astfel să fie relansate și întreținute importurile de bunuri din Anglia în România. Partea leului în acest ar fi urmat să fie făcută de importatorii de petrol pe care guvernul britanic trebuia „să-i facă să înțeleagă cât de mult puteau contribui la promovarea obiectivelor britanice, fără a-și prejudicia prea mult propriile interese" [1].

Aici poate fi remarcat faptul că britanicii de la București, anume în virtutea aflării lor acolo aveau posibilitatea de a vedea „cu alți ochi" procesele la care se refereau și, înainte de toate, pericolele pe care atitudinea prea relaxată și chiar delăsătoare a guvernului lor le alimenta. La Londra însă lucrurile erau încă departe de a fi percepute în aceste nuanțe care până la urmă s-au dovedit a fi apropiate realității, iar lucrul acesta se poate vedea clar analizând rezultatele vizitei lui Carol la Londra, din noiembrie 1939, ocazie cu care relațiile economice dintre cele două țări n-au putut fi dezvoltate din motivul că, pe de o parte, britanicii se agățau în continuare de scuza internațională, că un atare gest ar fi putut fi intepretat drept o provocare de nemți și, pe de altă parte, fiindcă produsele românești erau semnificativ mai scumpe decât cele de pe piețile la care britanicii aveau acces. În aceste condiții, guvernul britanic a decis a achiziționa doar 200 de mii tone de cereale românești, insistând ca românilor să le fie adus la cunoștință faptul că acel pas era făcut de ei „cu mari inconveniente pentru propriile noastre interese" [2]. Foarte curând britanicii au ajuns să se mire că, achiziția „substanțială" de 200 de mii de tone de grâu pe care ei o făcuseră „cu mari inconveniente" „nu părea să-i fi încurajat pe români să se opună nemților care par a obține din România tot ce-și doresc". Această remarcă era făcută în legătură cu cele patru acorduri româno-germane a căror negociere s-a încheiat pe 10 decembrie 1938 și în urma cărora legația britanică la București estima că peste jumătate din toate importurile românești aveau să fie de origine germană sau, într-o măsură mai mică, italiană, iar nemții reușiseră să includă în acele acorduri de clearing clauze care stabileau o rată fixă între leul românesc și marca germană, prin care aceasta din urmă era depreciată, ceea ce încuraja exporturile către Reich [3].

Sursele de arhivă cercetate relevă și detalii ale percepției britanice referitoare la schimbarea regimului politic și la remanierile guvernamentale operate sub dictatura lui Carol, iar regimul instituit de el în 1938 era perceput de britanici ca un conceput după modelul celui italian – fascist [4]. Referitor la numirea lui Grigore Gafencu în funcția de ministru de externe al României, legația britanică de la București remarca faptul că în trecerea în revistă a relațiilor externe ale României cu puterile europene din cadrul discursului său difuzat la Radio cu ocazia numirii sale la șefia externelor, Gafencu s-a referit la Marea Britanie înaintea tuturor celorlalte țări, relațiile economice și simpatiile politice cu aceasta, arăta nu tocmai exact românul, fuseseră „în mare măsură întărite și extinse" cu ocazia vizitei lui Carol la Londra; relația Bucureștiului cu Parisul fusese menționată de Gafencu în al doilea rând, el subliniind că aceasta avea să rămână „la fel de apropiată ca și în trecut". Cu un oarecare interes au receptat britanicii și declarația lui Gafencu precum că România „era pregătită să ajungă la o înțelegere deplină" cu Ungaria și Bulgaria și, deși remarcau tonul satisfăcător al acesteia, ei mai notau totodată și faptul că nu trebuia pus mare preț pe ea, șeful Departamentului Sud al Foreign Office, Philip Nichols remarcând că exposeul ministrului român nu conținea niciun indiciu despre modul în care o asemenea înțelegere, pe care britanicii și-ar fi dorit foarte mult să o vadă, ar fi putut fi realizată. Un interes aparte prezenta referința lui Gafencu în raport cu U.R.S.S.: dacă, menționând Bulgaria și Ungaria, el se referea fără echivoc la pretențiile teritoriale ale acestora față de România, atunci referința sa la relațiile cu sovieticii nu conținea nici urmă de aluzie în acest sens, ea limitându-se la aprecierea că

aceste relații erau „pașnice și de bună vecinătate” [5]; această constatare este un indiciu în plus al faptului că, în construirea relațiilor sale cu puterile occidentale, România nu resimțea, la acea dată, presiunea factorului sovietic, respectivele legături fiind influențate doar de amenințarea germană dar și de cea maghiară sau bulgară, ultimele două erau percepute de cele mai multe ori ca intermediare ale celei dintâi.

Din sursele cercetate au fost culese și noi detalii referitoare la activitatea Legației române la Londra în contextul ocupării militare a Cehosloviaciei din martie 1939, circumstanțe în care V. Tilea își începe acțiunea diplomatică, datorită căreia a rămas cunoscut în istorie. Încă până la ocuparea Pragăi și în contextul negocierilor economice româno-germane, Tilea a insistat să fie primit în audiențe repetate de către Secretarul britanic de Stat, Halifax, căruia i-a exprimat la 10 martie speranța că guvernul britanic „n-avea să-și uite interesele legitime în comerțul Europei de sud-est”, ocazie cu care el i-a mai comunicat secretarului de stat convingerea sa (dovedită a fi eronată) că alianța româno-polonă era complet valabilă în eventualitatea unei agresiuni germane, dar și asigurarea „neoficială” pe care o primise de la Maisky precum că, în eventualitatea instrumentalizării de către nemți a Ungariei contra României. Aceasta din urmă putea conta pe suportul U.R.S.S., Tilea lăsând să se înțeleagă că România primise de la U.R.S.S. invitația de a adera la un pact al Mării Negre alături de Ungaria, dar și de Turcia și Bulgaria; funcționarii britanici de la Foreign Office, în frunte cu P. Nichols, s-au arătat sceptici față de aceste asigurări, dar au investigat la Varșovia și Moscova aceste informații [6]. Este clar, în același timp, că Tilea a afișat o atitudine de completă lipsă de subordonare în raport cu ministrul român de externe și că el considera că misiunea sa la Londra era în afara jurisdicției lui Gafencu, față de care e posibil să fi nutrit și o antipatie personală: sursele britanice arată că la 16 martie 1939 Tilea și-a permis să-l facă pe Gafencu „defetist” în discuțiile sale cu diplomații de la Foreign Office, stârnind indignarea și chiar furia Ministrului britanic la București, Reginald Hoare și atrăgându-și condamnarea (e drept, neafișată) a britanicilor pentru această crasă lipsă de tact, loialitate și profesionalism [7].

Tot în acest cadru cronologic se înscriu și mărturiile britanice cu privire la semnarea rău-famatului Acord economic româno-german din 23 martie 1939. Faptul că în semnarea acordului respectiv românii au fost motivați întâi de toate de ce ar fi putut însemna acesta pentru efortul de înarmare și echipare a armatei era consemnat de britanici chiar în ziua semnării acelei înțelegeri, Hoare transmițând la Foreign Office că partea română ceruse, pentru a semna, ca Wohltat să dea asigurări formale că toate comenzile de interes militar plasate anterior în Cehoslovacia aveau să fie onorate de nemți. Gafencu l-a mai informat cu acea ocazie pe ministrul britanic de faptul că, având în vedere anexarea de către nemți a Cehoslovaciei, el însuși era contra semnării tratatului economic, dar regele și restul guvernului „nu se îndoiau de înțelepciunea” acelui pas [8]. Asigurările cerute au fost date de nemți [9] și acordul a fost semnat, chiar dacă Hoare consemna că inițial nemții erau puțin dispuși să ofere românilor altceva decât bunuri de consum și articole de lux. Până la urmă, ministrul britanic la București le-a transmis superiorilor săi de la Foreign Office că românii „s-au descurcat cum au putut mai bine” și că el personal era de părerea că, dacă era să fi refuzat negocierea unui nou acord cu nemții, românii s-ar fi expus „unei presiuni în fața căreia n-aveau mare speranță să fi putut rezista” [10], dar că, în acele condiții, românii „își vedeau de treburile lor cu înțeleaptă circumspecție” [11]. Guvernul român l-a însărcinat pe Radu Florescu să remită britanicilor o comunicare oficială în care se arăta că negocierile cu nemții începuseră pe 22 februarie, până la ocuparea Pragăi și că după aceasta, românii au decis să nu întrerupă negocierile din preocuparea ca un atare pas să fie interpretat de nemți drept un gest ostil. Reacția britanicilor la această comunicare a fost rezervată, Subsecretarul de stat pentru afaceri externe, Cadogan arătându-i Consilierului de legație Florescu doar aceea că la Londra exista temerea (justificată) că influența economică căpătată de nemți prin acea înțelegere ar fi putut fi folosită în scopul exercitării unei influențe politice asupra României [12].

În general, reacția presei și opiniei publice britanice a fost „sobră”, fără prea multe critici la adresa României și fără a fi vehiculată părerea că România s-a lăsat legată prea strâns de Germania prin acel acord [13]. Gafencu i-a cerut lui Hoare chiar a doua zi după semnarea acordului cu nemții să accelereze trimiterea la București a unei delegații economice britanice, acest lucru fiind pus de britanici în legătură cu preocupările românești de a avea spațiu de manevră economică și comercială în modul în care urmau să fie implementate prevederile înțelegerii din 23 martie 1939 [14]. Scopul britanicilor era să mențină un nivel „fundamental... care să reflecte interesul în relațiile economice româno-britanice”. Britanicii nu-și puneau ca scop să ajungă

pe nemți din urmă, Germania (aici avându-se în vedere și teritoriile ocupate) fiind în 1938 sursa și destinația a 50,2% din importurile și 36,03% din importurile românești, în timp ce partea Marii Britanii din importuri era de 8,08%, iar din exporturi – 11,1%, conform datelor Legației de la București [15].

Noile surse britanice confirmă faptul că, în vara anului 1939, guvernul de la Londra intenționa să trimită semnale clare regimului lui Horthy cu privire la faptul că el considera acceptabilă revizuirea hotarului româno-maghiar chiar dacă în negocierea, semnarea și garantarea Tratatului de la Trianon ce reglementa acea graniță, anume britanicii jucaseră un rol decisiv. Scopul britanicilor era ca, printr-un asemenea pas, să și-i apropie pe unguri astfel încât aceștia să nu caute auspiciile germane în vederea revizuirii hotarului cu românii, dar să spere la o posibilă mediere britanică în acest sens. Halifax intenționa să trimită un astfel de semnal ungurilor printr-un răspuns favorabil la un memorandum al acestora din iunie 1939 în care se arăta că, în urma primirii garanțiilor de securitate din 13 aprilie, atitudinea guvernului român față de minoritatea maghiară s-ar fi înrăutățit și că, în acele condiții, guvernul maghiar nu mai putea „contempla o soluție exclusiv pașnică a revendicărilor teritoriale [16]; Halifax intenționa să răspundă ungurilor într-un mod din care reieșea clar că guvernul britanic considera că ar fi existat o problemă teritorială între România și Ungaria și care ar fi putut fi soluționată pașnic, adică, implicit, printr-o cedare teritorială din partea României [17]. Acest lucru a ajuns la cunoștința lui Gafencu, ceea ce a provocat o veritabilă criză în relațiile româno-britanice și, de fapt, documentele demonstrează că britanicii au căutat, atât cât au putut – în fața opoziției unite franco-române, o formulare prin care să transmită ungurilor că aceștia ar fi putut găsi, la un moment dat, înțelegere la Londra pentru pretențiile lor revizioniste [18]. Ideea revizuirii hotarului româno-maghiar era promovată cu insistență de ministrul britanic la Budapesta. La 14 august, de pildă, O'Malley transmitea superiorilor săi că el era pentru revizuirea hotarului româno-maghiar și că o asemenea revizuire n-ar fi trebuit să fie în totalitate favorabilă ungurilor, el făcând trimitere în acest sens la posibilitatea de a alipi României comunitățile etnice românești din Transcarpatia și sugera că voința și capacitatea de rezistență a poporului și armatei române n-ar fi fost „afectate serios dacă, până la urmă, i-am sfătui pe români să negocieze o rectificare de frontieră cu ungurii"; Phillips Nichols, șeful Departamentului sud al Foreign Office, a considerat însă inoportună sugestia și greșite concluziile ministrului britanic de la Budapesta [19] deși el totuși i-a cerut acestuia, pentru orice eventualitate, mai multe detalii despre cum ar fi putut fi implementat un asemenea proiect.

Însărcinatul cu afaceri britanic la București, Le Rougetel, își avertiza superiorii despre faptul că excluderea de pe agendă a oricăror referințe la probleme teritoriale era indispensabilă pentru a putea menține contacte „fructuoase" cu românii, iar ezitarea britanică de a recunoaște acest lucru putea afecta într-un mod „dezastruos" nivelul de încredere reciprocă condiționat de atmosfera de prietenie ce predomina, în acea perioadă, în relațiile dintre două țări[20]. Le Rougetel i-a raportat și el lui Halifax convingerea sa că „nimic mai puțin decât formularea categorică" a unei asigurări britanice în ceea ce privea „recunoașterea frontierei" româno-maghiare existente n-ar fi putut să liniștească guvernul român în acea situație [21].

Doar atunci când criza a ajuns până în punctul în care Gafencu și Călinescu au amenințat că-și dau demisia, iar francezii au ridicat problema la nivel de miniștri de externe, Halifax a cedat. În particular însă, britanicii au continuat să se ghideze, în cea ce privește pretențiile revizioniste maghiare la adresa României, de principiul lor („our guiding principle") că „tratatele nu sunt eterne" chiar dacă, între altele, în modul în care a fost conceput și semnat Tratatul de la Trianon, ei au jucat un rol decisiv. Acest episod ilustrează foarte bine faptul că britanicii puteau crede și spune la fel de bine că tratatele erau veșnice – atunci când așa le dicta interesul, ca și aceea că ele nu erau veșnice – din nou, atunci când le dictau alte și noi interese. „Pentru moment însă, de vreme ce bunăvoința României este mai importantă pentru noi decât cea a Ungariei [căci] am oferit garanții celei dintâi și nu celei de-a doua și sperăm că, în anumite circumstanțe, România va lupta de partea noastră, iar în privința Ungariei nu avem motive să nutrim asemenea speranțe", britanicii au decis că interesele lor le cereau să asculte de înțelepciunea dictonului „toute vérité n'est pas bonne à dire" [22].

În circumstanțele deteriorării peste măsură a climatului european de securitate și a adâncirii prăpastiei politico-deplomatice între Aliați și statele Axei, condiții în care, în vara anului 1939, declanșarea unui conflict generalizat era practic considerată inevitabilă de către britanici, aceștia au analizat și problema atitudinii pe care ar fi trebuit s-o adopte românii în eventualitatea izbucnirii războiului. În lumina acestor realități au fost analizate de britanici avantajele și dezavantajele neutralității sau intrării în război a

României în eventualitatea izbucnirii războiului dintre Germania și Aliați. Hoare, de pildă, se pronunța pentru neutralitatea României încă din ianuarie 1939 și considera insistențele franceze în sens opus drept contraproductive, fiind de părerea că era suficient ca românii să fie încurajați (mai ales în menținerea unui nivel adecvat de determinare de a se apăra în eventualitatea în care erau atacați) și că era destul ca această determinare – alături de cea de a distruge, într-un asemenea caz, sondele de petrol – să devină manifestă pentru a descuraja avântul nemților de a pune, într-un fel sau altul, stăpânire pe România. Hoare credea că dacă Ungaria ar fi rămas neutră în eventualitatea izbucnirii unui astfel de război, România pur și simplu n-ar fi avut niciun motiv să abandoneze ea însăși nonbeligeranța și că, chiar dacă ea ar fi declarat totuși război Germaniei în astfel de circumstanțe, gestul, în virtutea realităților geografice, n-ar fi putut avea decât o semnificație platonică. Astfel, el credea că indicat ar fi fost ca Aliații să urmărească obiectivul menținerii neutralității României în eventualitatea izbucnirii unui conflict generalizat, în condițiile în care ar fi fost un gest „îndoielnic din punct de vedere moral” să încerce să forțeze intrarea ei într-un război în „fazele inițiale ale căruia ea ar fi fost inevitabil copleșită” și că o atare abordare ar fi putut avea efectul advers celui scontat – adică împingerea Bucureștiului în brațele Germaniei; pe de altă parte, Hoare credea că o Românie neutră ar fi putut fi treptat convinsă să se alăture Aliaților, dacă aceștia ar fi controlat căile de acces în Mediterană, i-ar fi avut aproape pe turci, ar fi putut oferi românilor echipamentul militar de care aceștia aveau nevoie (de pildă tunuri antiaeriene) și ar fi achiziționat produsele românești destinate exportului. De remarcat, în legătură cu observația făcută mai devreme că Anglia păstra încă în acele luni o atitudine relativ amicală față de România, este faptul că posibilitatea ca România să se alăture în vreun fel Axei împotriva Marii Britanii nici măcar nu era luată în calcul de aceasta din urmă, iar Hoare atrăgea atenția superiorilor săi că nemții sau italienii nu luau în calcul o asemenea eventualitate [23].

Însă, în pofida atitudinii lui Hoare în această privință, dar și a reticenței diplomaților de la Foreign Office cu privire la posibilitățile atragerii în conflict a României de partea Aliaților, Comitetul imperial britanic pentru apărare a decis la 2 iunie 1939 că, în eventualitatea unui conflict, guvernul britanic nu trebuia „sub nici o formă să-și dorească ca România să rămână neutră”. Decizia respectivă era argumentată prin raționamentul militarilor britanici că singurul potențial avantaj al neutralității României era că aceasta ar fi atras, la rândul său, și neutralitatea Ungariei. Pe de altă parte, intrarea în război a României împotriva Germaniei ar fi lipsit-o pe aceasta de importantele materii prime de care avea nevoie, ar fi angajat în luptă 15-20 de divizii germane, care astfel nu ar fi putut fi folosite în vest și ar fi putut încuraja intrarea Turciei în război de partea Angliei [24]. Un argument în favoarea respectivei decizii a fost adus de Departamentul britanic al comerțului din calculele căruia, cu privire la rezervele și consumul germano-italian de petrol în eventualitatea conflictului, a reieșit că alăturarea românilor la tabăra aliată i-ar fi lipsit pe nemți de posibilitatea de a-și realimenta stocurile de petrol mai înainte ca să apară riscul epuizării lor și că, în funcție de evoluția conflictului, un asemenea factor ar fi putut să se dovedească decisiv pentru deznodământul acestuia. Inițial, superiorii lui Hoare de la Foreign Office au aderat și ei la părerea că avantajele implicării României în ostilități încă de la declanșarea acestora ar fi cântărit mai greu decât potențialele dezavantaje și de aceea au fost de acord cu fixarea acestui deziderat în calitate de obiectiv al politicii externe britanice. Pe de altă parte, ei estimau că el ar fi fost unul extrem de greu de realizat, căci nu vedeau cum ar fi putut fi adusă în război România împotriva voinței sale: în acest sens, ei au analizat și posibilitatea punerii la cale a unor provocări, cum ar fi fost, de pildă, „aranjarea” manifestării unei intenții sovietice de anexare a Basarabiei, dacă statul român nu intra în război contra Germaniei, dar în afară de faptul că un asemenea scenariu ar fi fost „dificil de pus la cale”, el mai putea avea și efectul advers celui scontat – adică împingerea românilor în război de partea nemților; în afară de aceasta, intrarea României în război pe o astfel de cale n-ar fi atras după sine activarea garanțiilor, ce presupuneau un cu totul alt scenariu. În consecință, intrarea automată în război a Turciei de partea aliaților (prevedere ce avea să se regăsească în viitorul Tratat anglo-franco-turc care, în virtutea unor circumstanțe la care mă voi referi în capitolele următoare, avea să fie semnat abia la 19 octombrie 1939, dar care în iunie era deja în mare măsură definitivat). Din aceste considerente, funcționarii de la Foreign Office au considerat că, pentru ca rezoluția Subcomitetului Șefilor de Stat Major al Comitetului Imperial pentru Apărare să poată fi implementată, trebuia ales un „scenariu mai sigur”, ce ar fi presupus achiziționarea petrolului și altor materii prime românești într-o manieră profitabilă pentru români – „cu aur,

nu promisiuni" – iar dacă românii s-ar fi lăsat tentați, atunci orice scenariu decurgând de aici n-ar fi avut decât avantaje: fie negarea accesului german la aceste resurse, fie forțarea nemților să invadeze România și, astfel, pe o cale foarte ocolită, realizarea obiectivului implicării ei în conflict de partea Aliaților [25], [26].

Faptul că, spre sfârșitul verii lui 1939, Aliații intenționau cu toată seriozitatea să asigure implicarea românilor în conflict de partea lor este indicat inclusiv de pregătirile pe care ei le făceau în vederea detașării unor misiuni militare în România. Sursele britanice demonstrează că respectiva inițiativă trebuia să fi ajuns într-un stadiu destul de avansat, dacă ministerul britanic de război și Foreign Office au agreat numirea general-maiorului H. Needham, fost atașat militar la Bruxelles și Paris, în fruntea unei potențiale misiuni militare britanice detașate în România în eventualitatea războiului [27]. Referitor la ideea necesității detașării unei misiuni militare în România, francezii se pronunțau pentru trimiterea unei misiuni într-o formă „camuflată", care să faciliteze, prin angajarea în acțiuni de planificare și instruire a armatei române, intrarea statului român în război la o dată ulterioară, de partea Aliaților. Cu toate acestea, întrucât Călinescu i-a arătat lui Hoare că ar accepta sosirea la București a unei atare misiuni dacă România „s-ar fi găsit în stare de război", francezii și englezii de la București au căzut de acord că era necesar să aștepte de la români solicitarea unei astfel de prezențe și ca Statul Major al Armatei Române să nu fie abordat în acest sens decât într-o manieră coordonată și agreată prealabil [28].

Cu toate acestea, modul în care au evoluat circumstanțele internaționale în ajunul declanșării conflictului, aici fiind avut în vedere în primul rând Pactul Ribbentrop-Molotov și toate consecințele geopolitice ale acestuia, i-au făcut pe diplomații britanici să se îndoiască de oportunitatea implementării politicii decise de Comitetul Imperial pentru Apărare. Diplomații britanici, din a căror corespondența internă se vede că, aveau dubii serioase în aceste privințe încă de la data adoptării acestei politici de guvernul britanic, au ajuns la sfârșitul lui august 1939 la părerea că România nu trebuia să intre în război la declanșarea ostilităților și, de fapt, au depus eforturi, întâmpinate cu rezistență de militari, în sensul modificării poziției lor din urmă. Ei erau la curent și cu faptul că, în ajunul izbucnirii conflictului, polonezii le-au comunicat românilor că nu le solicitau ajutorul militar în situația în care Ungaria ar fi rămas neutră, și că nu aveau să se implice într-un eventual conflict româno-maghiar decât dacă Germania i-ar fi sprijinit pe unguri [29]. Ambasadorul Poloniei la București, discutând cu Hoare această întrebare, și-a exprimat părerea că „în fazele inițiale ale conflictului, probabil că ar fi fost mai bine ca România să rămână neutră" [30]. În ce privește problema neutralității României, englezii s-au arătat preocupați de disonanța înregistrată în raport cu francezii în aceste privințe [31], militarii francezi considerând că România trebuia să intre în război pe baza următoarelor considerente tactice și strategice: prezența armatei române pe flancul drept al atacului german principal prin Moravia și Slovacia ar fi putut, credeau francezii, să-i incomodeze pe aceștia; Polonia ar fi putut avea o linie de retragere deschisă înspre o țară prietenă, în loc să fie zdrobită sau anihilată la frontiera cu Rusia; beligeranța României ar fi putut lărgi câmpul de operațiuni militare și angaja 12-15 divizii de trupe germane, care altminteri puteau fi utilizate împotriva Poloniei; doar dacă România ar fi ostilă nemților puteau spera Aliații să oprească accesul celor dintâi la petrol, în timp ce România ar fi rămas neutră, acordul comercial cu Germania rămânea a fi operațional; intrată în conflict de partea Poloniei, România devenea un canal mai bun de aprovizionare pentru aceasta decât dacă ar fi rămas neutră. Britanicii au considerat aceste argumente drept insuficiente fiind de părerea că ele nu luau în calcul consecințele politice și militare ale unei alianțe directe între România și Aliați, făcând abstracție de faptul că că România era înconjurată de potențiali inamici precum Rusia, Ungaria și Bulgaria, iar o declarație de război din partea României ar fi putut atrage ostilități directe din partea tuturor acestora, încurajate de Germania. De asemenea, britanicii considerau că intrarea României în război ar fi putut atrage după sine implicarea în conflict a întregii regiuni balcanice, ceea ce ar fi provocat abandonarea neutralității de către Italia [32]. Din considerentul necesității menajării Italiei, Tilea observa că guvernul britanic impunea, prin intermediul presei, un discurs public rezervat [33], întrucât la cel mai înalt nivel al cercurilor conducătoare britanice predomina percepția că politica Italiei era una strict oportunistă, ceea ce prezenta atât riscuri cât și oportunități pentru Aliați, de vreme ce, în funcție de mersul evenimentelor, ea putea să se alăture la fel de bine oricărei tabere [34].

În consecință, Statul Major britanic, sprijinindu-se și pe concluziile discuțiilor anglo-franceze la nivel de Stat Major asupra acestei probleme [35], recomanda amânarea intrării României în război pentru momentul

în care ea ar fi putut fi sprijinită în mod corespunzător, iar intervenția ei ar fi putut avea o influență directă asupra rezultatului conflictului [36]. Un oarecare interes prezintă faptul că Tilea a reușit să afle că guvernul britanic înclina în favoarea adoptării acelei propuneri de politici încă până la întărirea ei de către Cabinetul de război și chiar până la avizarea ei de către Foreign Office [37]. Circumstanța decisivă pentru modificarea atitudinii militarilor britanici a fost Pactul Ribbentrop-Molotov și noua poziție a Rusiei determinată de acel acord, de vreme ce poziția asumată de britanici la 2 iunie se sprijinea pe considerentul că Rusia sovietică ar fi adoptat cel puțin o atitudine de neutralitate binevoitoare în viitorul război. Cabinetul britanic de război a aprobat respectiva poziție și a adoptat-o în calitate de politică de stat la 7 septembrie 1939.

Deși militarii britanici au avut ocazia să discute această chestiune la cel mai înalt nivel cu șefii forțelor armate franceze, părerile lor nu au coincis în această privință, francezii continuând, în circumstanțele declanșării ostilităților, să facă presiuni în sensul modificării acestei poziții (inclusiv de către Weygand și prin intermediul ambasadorului Franței la București, asupra lui R. Hoare, pentru a-l determina să se alăture eforturilor Franței de a convinge guvernul român să intre în război, inițiativă ce a surprins Foreign Office-ul) [38], [38]. La insistența guvernului britanic, care a împărtășit cu cel francez îngrijorările sale cu privire la potențialele consecințe ale intrării în război a României asupra politicii Italiei, francezii au cedat [39], „sub rezerva unor evoluții ce ar impune necesitatea reevaluării acestei probleme” [40].

Sursele noi britanice confirmă faptul că înțelegerea sovieto-nazistă ce a deschis larg calea izbucnirii celui de-al doilea Război Mondial a derutat cu desăvârșire politica externă românească și faptul că aceasta n-a fost capabilă să formuleze o strategie adecvată noilor realități geopolitice determinate de Pactul Ribbentrop-Molotov, dintre care cea mai importantă era trecerea de către Moscova la implementarea obiectivelor politicii sale de anexare a națiunilor învecinate. Astfel încât, după ce în urma anunțării pactului Ribbentrop-Molotov guvernul român a socotit necesar să urmeze „cu încă și mai multă prudență” înțeleapta politică de echilibru a lui Carol, odată cu intrarea în război a sovieticilor, el anunța că devenise evidentă „necesitatea continuării afișării unei atitudini de strictă neutralitate în raport cu actualii beligeranți”, nefiind uitată nici adăugarea mențiunii de rigoare cum că „guvernul va continua să vegheze în mod patriotic asupra siguranței și apărării frontierelor țării” [41]. Tilea a găsit înțelegere deplină la Foreign Office, iar acest lucru trebuie pus în legătură cu faptul că și britanicii, al căror scop și punct cardinal ce, de la 3 septembrie, ghida întreaga lor politică externă, era înfrângerea Germaniei naziste, nu intenționau să se angajeze în vreun conflict cu U.R.S.S. pentru a ajuta Polonia sau România împotriva acelei puteri. Sigur însă că declarațiile lui Tilea, sau, de altfel, ale lui Gafencu, Călinescu sau Carol, nu puteau ascunde precaritatea poziției românești și faptul că zisa „politică de echilibru” se apropia cu pași rapizi de falimentul său; tot așa ca și pe acela că promotorii nu aveau idee cum să procedeze în situația în care, dintr-o dată, s-a conturat o a treia tabără în război, care avea propriile sale interese și obiective – greu, e adevărat, pe atunci, de determinat cu precizie, dar ușor de ghicit. Aceea că ei nu știau ce să facă este ilustrat clar de faptul că au continuat să-i dea înainte cu „politica de echilibru”, chiar și în această situație nouă în care, dintr-o dată s-au pomenit puși să facă echilibristică nu între două, ci trei părți. Nu s-ar putea spune că funcționarii de rang înalt de la Ministerul francez de externe ar fi fost și ei departe de adevăr atunci când constatau că, în pofida declarațiilor lui Gafencu, Carol, sau Călinescu, „dintre toate țările zguduite de Pactul ruso-german, România părea a fi cea mai zguduită” [42].

În fapt, constatările de mai sus sunt ilustrate de faptul că politica României rămânea în mod esențial nemodificată, chiar și după anunțarea Pactului Ribbentrop-Molotov și a intrării sovietice în al Doilea Război Mondial. Acest lucru i l-a arătat fără echivoc Gafencu lui Hoare chiar în ziua anunțării pactului, românul declarându-i britanicului că acordul sovieto-german nu numai că nu va schimba cursul extern al României, dar că aceeași politică avea să fie, de atunci încolo, cu încă și mai mare prudență: cu alte cuvinte, guvernul român sub ascultarea lui Carol credea că ar fi fost înțelept ca, în contextul internațional inedit determinat de semnarea acordului sovieto-german, să promoveze în continuare vechiul curs extern, definit în primul rând anume de inerție, lipsă de inițiativă, precum și de incapacitate de evaluare și decizie. Analizând acest episod, diplomații britanici de la Foreign Office și-au amintit de o declarație făcută anterior de Carol, cum că acesta ar fi preferat să „trăiască sub cizma germană, decât să fie sclavul Rusiei”; ei au concluzionat că circumstanțele erau de așa natură încât regele României putea să se pomenească simultan în ambele situații la care se referea și că „prudența nu-i putea fi de mare ajutor în acest sens”, mai ales în condițiile în care ei

credeau că prin „prudență" Gafencu putea avea în vedere o „supunere mai pronunțată în raport cu Axa", în timp ce ei înșiși, reieșind din propriile interese, ar fi vrut să vadă această „prudență" manifestându-se ca o politică de „reconciliere" cu Ungaria și Bulgaria [43]. Iată, așadar cum, politica guvernului român din septembrie 1939 nu se deosebea foarte mult de cea din mai a aceluiași an, când ambasadorul francez la București, Thierry, remarca cu subînțeles că strategia României era „de a se face uitată" [44]. Dacă însă, în mai 1939 o astfel de „strategie", deși lipsită de orice rațiune, mai putea fi aplicată, atunci, în urma înțelegerii din 23 august 1939, guvernul român n-a mai putut „face pe mortul" în speranța că, strâmbând din nas, ursul ar trece pe alături, cu toate că anume asta a fost ceea ce încercat să facă, cu rezultatul bine-cunoscut.

În pofida faptului că aceste din urmă constatări rămân a fi valabile, trebuie să arătăm că, dacă s-ar dori cu tot dinadinsul să se caute o excepție de la ele, atunci ea ar trebui căutată în politica României față de Italia, deși, atât prin nivelul de energie, dinamism și imaginație ce a însoțit inițiativele întreprinse de români în acest sens, cât și prin consecințele acestor inițiative, nu s-a ajuns la vreun rezultat care ar putea contrazice constatările tocmai enunțate. Însă, anume în privința Italiei s-a conturat, în acele circumstanțe, speranța unei posibile convergențe a intereselor românești și celor occidentale, iar de această speranță mereu – palidă, de altfel – avea să se agațe vreme de mai multe luni politica externă românească și în materializarea ei investind efort și Aliații, în primul rând francezii, subiect care însă se află în afara câmpului prezentei cercetări. Aici însă poate fi subliniat faptul că, deși era evident că guvernul român nu știa și nici nu-și putea imagina ce curs de politică externă să adopte în situația, afară decât unul definit de „și mai multă prudență", adică unul cel puțin la fel de nedeterminat ca și până atunci, totuși la București s-a ajuns foarte repede la concluzia că „dușmanii României erau prea aproape, iar prietenii – prea departe" și că, deși guvernul lui Carol conta în continuare pe „indispensabilul sprijin moral și material" anglo-francez, totuși „era, de asemenea, esențial să aibă un alt prieten puternic mai aproape de casă"[45]. Astfel, agățându-și speranța de posibilitatea asigurării sprijinului italian, sau de promisiunile – pe cât de ambigue pe atât de deșarte și documentate atât în surse românești cât și britanice – ale turcilor, cum că ei aveau „să-și mobilizeze armata" [46] dacă România ar fi fost atacată de sovietici, politica externă românească n-a făcut absolut niciun progres până în iunie 1940 pentru a pregăti țara pentru încercările despre care știa că urmau să vină.

Bibliografie:

1. *Legația britanică la București către Foreign Office, nr. 3487 din 3 noiembrie 1938, The National Archives (T.N.A.), fond FO 371, d. 22462, f. 168-173.*
2. *Pr. Vb. Al ședinței cabinetului britanic din 19 octombrie 1939 / Cabinet 49(38), Arhivele Naționale Istorice Centrale (A.N.I.C.), fond mcf. Anglia, rola 4.*
3. *German-Roumanian trade agreements (raportul consilierului comercial al Legației britanice la București), anexă la Hoare (Ministrul plenipotențiar al Marii Britanii în România) către Halifax (Secretarul de stat pentru afaceri externe), nr. 10 E din 13 ianuarie 1939 și adnotarea din 20 ianuarie a lui A. Noble (Central Department, Foreign Office) la această depeșă, T.N.A., fond F.O. 371, dosar 23844, f. 139-145.*
4. *Hoare către Halifax, nr. 12 din 16 ianuarie 1939, T.N.A., fond F.O. 371, fond 23841, f. 16.*
5. *R.H. Hoare, Roumania. Annual Report, 1938. Hoare to Halifax, Nr. 169 din 20 iunie 1939 in A.N.I.C., Fond 71/Anglia, inventar 3494, rola 282.*
6. *Philip Nichols (Șeful Departamentului Sud al Foreign Office) către Hoare, nr. 82 din 10 martie 1939 și adnotările la aceasta; Halifax către Kennard (ambasadorul Angliei la Varșovia), nr. 134 din 16 martie 1939; Halifax către Seeds (Ambasadorul Angliei la Moscova), nr. 184 din 1 martie 1939; Ambasada britanică la Varșovia către Foreign Office, din 21 martie 1939, T.N.A. fond F.O. 371, d. 23840, f. 5-14.*
7. *Nichols către Hoare, R. 1127/G din 16 martie 1939, T.N.A. fond F.O. 371, dosar 23841, f. 76; Hoare către Nichols, 23 martie 199 și adnotarea lui P. Nichols din aprilie 1939 la această depeșă, f. 346-3482*
8. *Hoare către Halifax, nr. 69 din 23 marie 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23844, f. 192.*
9. *Ibidem*, *Hoare către Foreign Office, nr. 72 din 23 martie 1939, f. 194.*
10. *Ibidem*, *Hoare către Foreign Office, nr. 81E din 24 martie 1939, f. 211-213.*
11. *Ibidem, Hoare către Foreign Office, nr. 28din 23 martie 1939, f. 252.*

12. *Ibidem, Halifax către Hoare, nr. 117 din 27 martie 1939, f. 246; Ibidem, Memorandumul din 24 martie 1939 adresat de Florescu lui Cadogan (Subsecretar de stat la Foreign Office), f. 284-286.*
13. *Sourthern Department către Hoare, 30 martie 1969, R1973/247/37, fond F.O. 371, dosar 23844, f. 209.*
14. *Hoare către Hallifax, nr. 81E din 24 martie 1989, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23844, f. 211-213; Ibidem, Hoare către Hallifax, nr. 77 din 25 martie 1989, f. 244.*
15. *Ibidem, Memorandum. United Kingdom Trade with Roumania. Possibilities of maintaining it at past level (memorandum al consilierului economic al Legației, semnătură indescifrabilă), 28 martie 1939, f. 303-311.*
16. *Halifax către O'Malley, nr. 32 din 15 iunie 1939, în D.B.F.P., Third Series, vol. VI, 1939, London, 1953, p. 77-78; Bossy către M.A.S., nr. 2664 din 15 iunie 1939, Arhivele Ministerului Afacerilor Externe al României (A.M.A.E.R.), Fond 71/Anglia, v. 40, f. 263.*
17. *Halifax către Le Rougetel, nr. 299 din 8 august 1939, în Documents on British Foreign Policy (D.B.F.P.), Third Series, vol. VI, 1939, London, p. 631-632.*
18. *Minuta lui Cadogan despre conversația sa cu consilierul ambasadei franceze, 15 august 1939, T.N.A., fond F.O. 371, dosar 23843, f. 40; Ibidem, Foreign Office către Le Rougetel, nr. 510 din 15 august 1939, f. 37-38.*
19. *O'Malley către Ingram, 14 august 1939 (R 6578) și adnotarea lui Nichols din 22 august la aceasta, T.N.A., fond F.O. 371, dosar 23843, f. 86-88.*
20. *Le Rougetel către Foreign Office, nr. 290 din 10 august 1939, T.N.A., fond F.O. 371, dosar 23843, f. 22.*
21. *Le Rougetel către Foreign Office, nr. 290 din 10 august 1939, T.N.A., fond F.O. 371, dosar 23843, f. 7; Ibidem, Le Rougetel către Foreign Office, nr. 290 din 10 august 1939, f. 10.*
22. *Terrtorial question outstanding between Hungary and Roumania, T.N.A., fond F.O. 371, dosar 23843, f. 26-28; Ibidem, adnotarea lui Nichols la depeșa lui Campbell (ambasadorul Angliei la Paris), nr. 513 din 12 august, f. 25.*
23. *Hoare către O. Sargent [Subsecretar adjunct de stat], 28 aprilie 1939; Hoare către O. Sargent, 19 mai 1939, în T.N.A. , fond F.O 371, d. 23840, f. 29-38.*
24. *Position of Romania in Time of War. Memorandum for official submission to the C.I.D. (Committee for Imperial Defence), anexă la Philip Nichols (Șef al Departamentului Sud din cadrul Foreign Office) către Ingram, nr R.6101.87/G din 25 iulie 1939, A.N.I.C., fond Microfilme Anglia, inventar 3494, rola 281.*
25. *Minuta lui Broad (Southern Department): Position of Romania in the event of war, 8 iunie 1939 și adnotările la aceasta; Ingram (Șeful Southern Department) către Hoare, 8 iunie 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23840, f. 53-66.*
26. *Ibidem, Mercier (Departamentul Comerțului) către P. Nichols, 31 mai 1939, f. 48-52.*
27. *General-maior Pawnal (War Office) către Lancelot Oliphant (Foreign Office, Adjunctul Subsecretarului de Stat), 21 august 1939; Foreign Office către general-maior Pawnal, 25 august 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23840,f. 82-85.*
28. *Ibidem, Macnnaab (atașatul militar britanic la București) către Hoare, din 27 și 30 august 1939, f . 170-171; Ibidem, Hoare către Halifax, nr. 243 din 1 septembrie 1939, f. 168.*
29. *Hoare către Foreign Office, nr. 328 din 26 august 1939 și Hoare către Foreign Office, nr. 317 din 24 august 1939, T.N.A. CAB 66/1 Original Reference 1 (39)-50 (39), 1939 3 Sep-25 Sep, f. 32-34.*
30. *Hoare către Foreign Office, nr. 331 din 27 august 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23840, f. 111.*
31. *Ibidem, Adnotarea lui P. Nichols din 27 august 1939 la Hoare către Foreign Office, nr. 328 din 26 august 1939, f. 97-100.*
32. *Ibidem, Committee of Imperial Defence. Chiefs of Staff Sub-Committee. Position of Roumania. Report, f. 138-140; Ibidem, Foreign Office către Phipps, nr. 560 din 7 septembrie 1939, f. 148.*
33. *Tilea (Ministrul României la Londra) către Ministerul Afacerilor Străine al României., nr. 1111 din 5 septembrie 1939 A.M.A.E.R., fond 71/Anglia, v. 10bis, f. 18.*
34. *Halifax către Paul, regentul Iugoslaviei, 1 septembrie 1939, T.N.A.fond F.O. 371, d. 23840, f. 131-133.*
35. *Anglo-French Staff Conversations, 1939. United Kingdom Delegation. Roumania's attitude on the outbreak of the war. Note by the Secretary, A.W. Clarke, 1 September 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23840, f. 117-124.*
36. *War Cabinet. Chiefs of Staff Committee. Position of Roumania. Report C.O.S. (39)5 by C. I. N. Newall, Dudley Pound, E. Ironside, 4 sept. 1939, T.N.A., CAB 66/1 Original Reference 1 (39)-50 (39),f. 25-28.*

37. *Hoare către Cadogan, f.n. dn 22 august 1939 și adnotarea lui Nichols din 23 august 1939; Cadogan către Hoare (ciornă) din 2 august 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23840, f. 78-81.*
38. *Committee of Imperial Defence. Chiefs of Staff Sub-Committee. Position of Roumania. Report în T.N.A., fond F.O.371, d. 23840, f. 138-140; Ibidem, Nichols către Cornwall-Jones (Comitetul imperial britanic pentru apărare), R 6811/G., 27 august 1939, f. 142-144; Ibidem, Cornwall-Jones către Nichols, 4 septembrie 1969 și adnotările lui P. Nichols la aceasta, din 5 și 7 septembrie 1939, f. 134-136.*
39. *Philip Nichols către Maiorul Cornwall-Jones, R6811/G, 27 august 1939 în T.N.A. CAB 66/1 Original Reference 1 (39)-50 (39), 1939 3 Sep-25 Sep, f. 29-31.*
40. *Phipps către Foreign Office, nr. 4 din 9 septembrie 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23840, f 12. Memoriu al M.F.E. adresat ambasadei britanice la Paris, 18 septembrie 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23840, f . 180*
41. *Hoare către Foreign Office, nr. 429 din 18 septembrie 1939, T.N.A. fond F.O. 371, d. 23840, f. 184.*
42. *Phipps către Foreign Office, nr. 571 din 26 august 1939, f. 115.*
43. *Hoare către Foreign Office, nr. 311 din 23 august 1939 și adnotările la aceasta, T.N.A., fond F.O.371, d. 23840, f. 84-85.*
44. *Thierry (Ambasadorul Franței la București) către Bonnet (Ministrul francez de externe) , T. n° 538 din 6 mai 1939, în D.D.F., 2e série, 1936-1939, vol. 16, Paris, 1983, p. 198-203 (v. și notele de subsol).*
45. *E. Phipps (ambasadorul britanic la Paris) către Foreign Office, nr. 561 din 25 august 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23840, f. 94; Ibidem, Hoare către Foreign Office, nr. 324 din 26 august 1939, f. 109.*
46. *Knatchbull-Hugessen (Ambasadorul britanic în Turcia) către Foreign Office, nr. 736 din 14 noiembrie 1939, T.N.A., fond F.O. 371, d. 23846, f. 204-206.*

Date despre autor:
***Mihai ȚURCANU*,** cercetător științific coordonator, Institutului de istorie, Universitatea de Stat din Moldova.
ORCID: 0009-0007-5033-127X
E-mail: mihai.turcanu@live.com

Prezentat: 29.01.2025